

ابن حوقل

و

بحر فارس

دکتر ییدالله ثمره
اذنانشکده ادبیات و علوم انسانی

صور البلدان یا صوزة الارض

سرویلیام اوزلی (۱) در کتاب معروف خود بنام «مسافرت در کشورهای مختلف شرق خصوصاً ایران» (۲) که آن را در سال ۱۸۱۹ میلادی تألیف و چاپ کرده است ذکری از خلیج فارس نموده و نقشه‌ای نیز از آن آورده است (۳).

۱- Sir William Ouseley, Knight, LL.D

۲ - Travel in Verious Countries of the East
More Particularly Persia, 1819, London .

۳- این نقشه در روزنامه اطلاعات شماره ۱۲۷۰۹ مورخ ۱۶ مهرماه

۱۳۴۷ بچاپ رسیده است.

این نقشه بنا به اظهار مؤلف عیناً از کتابی موسوم به «صورالبلدان» از ابن حوقل نقل گردیده است.

نام صورالبلدان و نیز وجود نقشه مذکور که دارای اهمیت تاریخی فراوان است توجه نگارنده را به این مسئله جلب کرد که آیا صورالبلدان نام دیگری از «صورة الارض» کتاب جغرافی ابن حوقل است و یا این که اصولاً ابن حوقل دو کتاب در جغرافیا داشته یکی بنام صورة الارض و دیگری صورالبلدان؟

مؤلف کتاب مذکور در فوق که عضو افتخاری انجمنهای پادشاهی ادینبورو، گوتینگن و آمستردام (۱) و عضو انجمن آسیائی کلکته (۲) و عضو انجمن ادبی و فلسفی نیوکاسل (۳) بوده، در سالهای ۱۸۱۰ و ۱۸۱۱ و ۱۸۱۲ با سمت منشی خصوصی سرگور اوزلی (۴) سفیر دولت انگلستان در ایران اقامت داشته است وی طی این سه سال اقامت خود، در تاریخ، جغرافی، ادبیات باستانی شرق مطالعاتی کرده و خلاصه‌هایی از بعضی از کتب نادر خطی مشرق زمین فراهم آورده و سپس در سال ۱۸۱۹ کتاب خود را در سه جلد بر مبنای مشاهدات شخصی خود و اسناد و مدارکی که بدست آورده تألیف نموده است.

در فهرست منابعی که مورد استفاده وی در تألیف کتابش بوده کتابی با اسم «صورالبلدان». تألیف ابن حوقل آمده که این کتاب بنا به اظهار خود اوزلی کاملتر و قطورتر از نسخه خطی نادرستی بوده که وی آنرا ترجمه و چاپ کرده است (ظاهر حدود ۱۸۰۰ میلادی).

۱- The Royal Societies of Edinburgh, Gotten, and Amsterdam.

۲- The Asiatic Society of Calcutta.

۳- The Literary and Philosophical Society of Newcastle .

۴- Sir Gore Ouseley .

کتاب معروف ابن حوقل *صورة الارض* است که در بعضی از منابع بنام *المسالک والممالک* نیز ضبط شده است. من در هیچ منبعی کتاب مذکور را تحت نام *صورة البلدان* ندیدم.

اولی *صورة البلدان* را که در زیر دست داشته چنین توصیف می‌کند :

«The Sur al Beldan (صورة البلدان) is the geographical work of Ebn Haukal, more copious and perfect than the inaccurately written copy of which I Published a Translation many years ago.»

«این *صورة البلدان* کتاب جغرافی ابن حوقل است که قطورتر و کاملتر از نسخه خطی نادرستی است که من سال ها پیش آن را ترجمه و چاپ کردم.» اگرچه *صورة البلدان* که اولی از آن نامبرده *فلادر دسترس* نیست که با مقابله آن با *صورة الارض* بتوان قضاوت صحیحی در این مورد کرد ولی با اینحال بسیار بعید به نظر می‌رسد که ابن حوقل دو کتاب در جغرافیا نوشته باشد چون در اینصورت اگر خود کتاب از بین میرفت لااقل نامش بگوش تذکره نویسان می‌خورد و یا در منابع دیگر می‌آمد.

باحتمال قریب به یقین این *صورة البلدان* نسخه‌ای از *صورة الارض* است که کاتب صرفنظر از بعضی دستکاری‌ها در متن کتاب (ما بعداً در این باره صحبت خواهیم داشت) نام آن را هم عمداً و یا سهواً عوض کرده است و ظاهراً همین نسخه است که اولی آنرا در ایران و یا جای دیگر بدست آورده و ترجمه و چاپ کرده است.

بطوری که در بالا اشاره کردیم خود اولی هم به بعضی از نادرستیهای این نسخه پی برده و ازینروست که نسخه بعدی این کتاب را که بدستش رسیده و از آن در تألیف کتاب خود بهره برده نسخه‌ای دقیقتر و کاملتر از نسخه خود خوانده است. از طرف دیگر صاحب *ریحانة الادب* گوید که کتاب *صورة الارض* بسال ۱۸۰۰ میلادی در لندن ترجمه و چاپ گردیده است.

ظاهراً این همان ترجمه اوذلی است که خود وی هنگام تألیف کتابش در سال ۱۸۱۹ تاریخ ترجمه آنرا با عبارت «چندین سال پیش» بطور مبهم ذکر کرده است.

بنظر میرسد که ترجمه و چاپ اوذلی ازین کتاب قدیمترین آنها باشد و پس از آن چاپ عربی آنست که در سال ۱۸۲۳ میلادی توسط دخویه (De Geoye) انجام شد و از آن بیعد چاپ های دیگری نیز خورده است ...

ابوالقاسم محمد بن حوقل بندگان از جغرافی دانان عرب در قرن چهارم هجری بود که بنا بر گفته دائره المعارف اسلام «بسال ۳۳۱ هجری قمری بقصد سیاحت از بنداد بیرون رفت و کشورهای اسلامی را دور زد، و با مردم مختلف در آمیخت و نیز ابوالاسحق ابراهیم بن محمد الفارسی اصطخری صاحب کتاب «مسالك الممالك» را ملاقات کرد. ابن حوقل کتاب «صورة الارض» خود را بین سال های ۳۶۰-۳۶۷ ق.ه. پایان رسانید. وی در تألیف این کتاب علاوه بر منابع و مأخذی که در دست داشته از قبیل المسالك و الممالك ابن خردادبه و مسالك الممالك اصطخری و جز آن از مطالعات و مشاهدات عینی خود استفاده کامل نموده و از اینجاست که کتاب «صورة الارض» یکی از منابع مهم جغرافی بشمار است.

قسمتی ازین کتاب که مربوط بایران است توسط آقای دکتر جعفر شمار بفارسی ترجمه و بوسیله بنیاد فرهنگ ایران چاپ و منتشر گردیده است. مبنای ترجمه مذکور نسخه ای است که در سال ۱۹۳۸ میلادی در لندن بچاپ رسیده و این چاپ از روی نسخه خطی است که در سال ۴۷۹ هجری قمری توسط علی بن الحسن بن بندار نوشته شده و از این نسخه چاپ دیگری در بیروت صورت گرفته است.

بحر فارس در کتاب ابن حوقل

قسمت مهمی از این کتاب در باره ایران و حدود و ثغور آن در قرن

چهارم هجری است و مجموعاً ۱۲ نقشه از قسمت‌های مختلف ایران در آن وجود دارد. فصل مشیمی (در حدود ۳۷۵۰ کلمه) مربوط است به خلیج فارس. عنوان این فصل «بحر فارس» است که با عبارت «والذی یجب ان ینذکر بعد دیار العرب بحر فارس» ، لانه یشتمل علی اکثر حدودها» شروع میشود و با عبارت «... و قد قدمت ان بلدهم قلیل المماره قشف تافه الزرع الاما اتصل منه بمستقر... الملك» در این فصل ابتدا حدود و موقعیت جغرافیائی خلیج فارس تعیین شده و سپس جزایر و نواحی و شهرهای مختلف و نیز مردم و فرهنگ و تمدن آنان مورد بحث قرار میگیرد.

در این قسمت دو نقشه است یکی مربوط به منطقه فارس (۱) که عبارت «هنه صوره فارس» در بالای آن به چشم میخورد و دیگر نقشه خلیج فارس است که در بالای آن نوشته شده:

«صوره بحر فارس».

ابن حوقل حدود دریای فارس را چنین مینویسد : (۲)
 «والذی یجب ان ینذکر بعد دیار العرب بحر فارس» ، لانه یشتمل علی اکثر حدودها ، و متصل دیار العرب به و بکثیر من بلدان الاسلام و تمتوره ، تم اذکر جوامع مما یشتمل علیه هذا البحر . و ابتدی بالقلزم و ساحله مما یلی المشرق فانه ینتهی الی ایله ، ثم یطوف بحدود دیار العرب الی ذکرتها و اثبتها قبل هذا من هنالی عبادان ، ثم یقطع عرض الدجله و ینتهی علی الساحل الی مهربان ثم الی جنابه ، ثم یمر علی سیف فارس الی سیراف ثم یمتد الی سواحل مرموزن و راه کرمان الی الدیبل ، و سواحل الملتان و هو ساحل السند و قد انتهی حد بلاد الاسلام.

۱- در چاپ لیدن صوره الارض این نقشه در قسمت دوم کتاب در فصل مربوط به فارس آمده .

۲- صوره الارض ، چاپ بیروت ، ص ۴۸ و چاپ دوم ، لیدن ، ۱۹۳۹ ،

ج ۱ ص ۴۲ .

ثم ينتهي الى سواحل الهند ماضياً الى سواحل التبت فيقطعها الى ارض الصين . و اذا اخذت من ارض القلزم من جانب البحر الغربي على ساحله سرت في مفاوز من حدود مصر حتى تنتهي الى جزائر تعرف به بني حدان . (اكتون ذكر دريای فارس که بیشتر حدود سرزمینهای عرب را دربر گرفته و واسطه اتصال دیار عرب و بسیاری از سرزمینهای اسلام میباشد ضروری است و سپس نواحی که در این دیار است ذکر میکنیم . دریای قلزم به ایله میرسد و سپس دیار عرب را که سابقاً ذکر کردم دور میزند و از آنجا به آبادان رسیده و پس از قطع عرض دجله به مهر و بان و سپس به جنا به میرسد . پس از آن از حاشیه فارس گذشته به سیراف و از آنجا به سواحل هرمز از پشت کرمان و دیبل و سواحل ملتان که ساحل سند و انتهای سرزمین اسلام است امتداد مییابد و از آنجا بسواحل هند رسیده پس از قطع سواحل تبت به خاک چین میرسد . سرزمین قلزم از طرف ساحل دریای غربی به بیابانهای حدود مصر و سپس بجزایر بنی حدان میرسد) .

و نیز در ابتدای فصلی که مربوط است به ذکر سرزمینهای عربی چنین

مینویسد :

«والذی یحیط بها بحر فارس من عبادان وهو مصب ماء دجلة فی البحر فیتمند علی البحرین حتی ینتهي الی عمان ثم یعطف علی سواحل مهرة و حضر موت و عدن ، (۱)

(دریای فارس از آبادان که مصب دجله است زیار عرب را دربر میگیرد و تا بحرین امتداد یافته و به عمان میرسد و سپس بسوی مهرة و حضر موت و عدن منحرف میشود) .

در مورد نام دریای فارس مینویسد :

د و اما بحارها فالبحر الاعظم معروف باسمه لان بحر البصرة الی اقصی

۱ - صورة الارض ، چاپ بیروت ص ۲۷ و چاپ لیدن ، ج ۱ .

عمل الهند يعرف ببحر فارس» (۱)

(اما آبهای آن (مراد دریای فارس است) همان دریای بزرگ است که با نام آن ناحیه ، یعنی دریای فارس معروف است زیرا دریای بصره تا اقصی نقاط هند دریای فارس نامیده میشود).

درباره نام قسمتهای مختلف دریای فارس مینویسد:

«فاما ما كان عليه من القلزم الى ان يحاذي بطن اليمن فانه يسمى

بحر القلزم» (۲).

(آن قسمت از دریای فارس از قلزم تا محاذات مرکز یمن دریای قلزم

نامیده میشود).

«فاذا قابل بطن اليمن يسمى بحر عدن الى ان يحاذي عدن، ثم يسمى بحر

الزنج الى ان يحاذي عمان عاطفاً على بحر فارس» (۳).

(از مقابل مرکز یمن تا محاذات عدن دریای عدن نام دارد . و

از عدن تا محاذات عمان دریای زنج است که به طرف دریای فارس منحرف میشود).

«فاذا جرت عمان الى ان تخرج من حدود الاسلام وتتجاوز الى قرب سرنديب

فيسمى بحر فارس ، و هو عريض البطن جداً و على عدو ته بلدان الزنج » (۴).

۱ - سورة الارض ، چاپ بيروت ص ۲۴۲ ، چاپ لیدن ، ج ۲ .

ص ۲۵۶ .

۲ - سورة الارض ، چاپ بيروت ص ۵۱ ، چاپ لیدن ، ج ۲ . ص ۴۴

۳ - ، ، ، ، ، ص ۵۱ ، ، ، ، ج ۱ . ص ۴۶

۴ - سورة الارض چاپ بيروت ص ۵۲ . چاپ لیدن . ج ۱ . ص ۴۶

(اگر از عمان عبور کنی تا اینکه از حدود سرزمین اسلام خارج شده بنزدیکی سرنذیب برسی (این قسمت هم) بحر فارس نام دارد که قسمتی است کاملاً پهناور در سواحل آن شهرهای زنج قرار گرفته).

چنانکه گذشت ابن حوقل نقشه‌ای نیز از دریای فارس ترسیم کرده . این نقشه با نقشه‌ای که اوزلی از «صوالبلدان» نقل کرده اندکی فرق دارد. این اختلاف تنها در جزئیات از قبیل رسم الخط و نیز در تعداد و اسامی جاهاست والا حدود و طرح کلی هر دو نقشه یکسان است و کاملاً پیدا است که نقشه اوزلی (ازصوالبلدان) از روی نقشه‌ای که در صورالارض بوده است کشیده شد.

ازین بحث دو نتیجه بدست می‌آید :

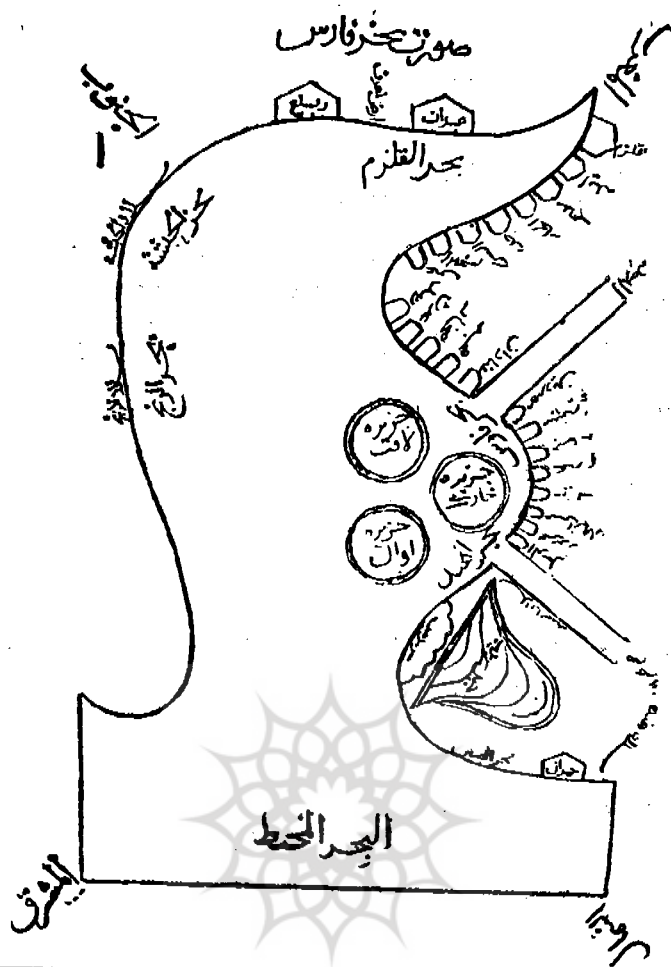
۱- کتاب صوالبلدانی که سرویلیام اوزلی در دست داشته همان کتاب صورالارض است که نام آن بوسیله نساخ تحریف شده است.

۲- در سده چهارم هجری دریای فارس به ناحیه بسیار وسیعی ، از دریای احمر تا حدود دریای محیط ، اطلاق میشده و این ناحیه وسیع دارای قسمت‌های مختلفی بوده که هر یک نام جداگانه داشته است . از آن جمله: بحر قلزم (دریای احمر) ، دریای عدن ، دریای فارس و خلیج فارس قسمتی از این ناحیه وسیع بوده که از آبادان شروع میشده است.

باید در نظر داشت که صورالارض ابن حوقل بهیچ وجه قدیمی‌ترین سند تاریخی در مورد خلیج فارس نیست بلکه کلیه مورخین و جغرافی نویسان قبل از او - چه بعد از اسلام و چه قبل از آن ، چه ایرانی و چه خارجی نام دریای فارس یا خلیج فارس را آورده و درباره آن صحبت داشته‌اند و ما برای نمونه نام چند منبع را ذکر میکنیم:

- ۱- «المسالك و الممالك» تألیف ابن خرداد به سال تألیف نیمه دوم قرن سوم هجری قمری.
- ۲- «مختصر کتاب البلدان» تألیف ابن فقیه سال تألیف ۲۷۹ هجری قمری.
- ۳- «علاق النفسیه» تألیف واحمد بن عمر بن رسته سال تألیف ۲۹۰ هجری قمری.
- ۴- «مسالك الممالك» تألیف «اسطخری» سال تألیف نیمه اول قرن چهارم.
- ۵- «مروج الذهب» تألیف مسعودی سال تألیف نیمه اول قرن چهارم.
- ۶- «التنبیه والاشراف» تألیف مسعودی سال تألیف ۳۴۵ هجری قمری و نیز عده‌ای از مورخین یونانی و رومی نام خلیج فارس را در کتب خود آورده‌اند که عبارتند از:
- ۱- استرابن (Strabon) جغرافی‌دان یونانی که در حدود میلادی می‌زیست.
- ۲- کوین توس کورسیوس روفوس (Quintus Curtius Rufus) مورخ رومی در سده اول میلادی.
- ۳- بطلمیوس (Claudius Ptolameeus) جغرافی‌دان معروف سده دوم میلادی.
- ۴- فلاویوس آریانوس (Flavius Arrianus) جغرافی‌دان سده دوم میلادی. (۱)

ترجمه انگلیسی نهج البلاغه

اخيراً ترجمه انگلیسی نهج البلاغه حضرت امیر مؤمنان از طرف کتابخانه مدرسه چهلستون (مسجد جامع تهران) بصورت اقسط به زیور طبع درآمده و به مشتاقان آن اهداء گردیده است.

این کتاب چندی پیش در پوهنه هندوستان ترجمه و در آن دیار چاپ شده بود و اکنون با مقدمه ای پیرامون اصول مذهب و معرفی شخصیت امیر المؤمنین از دیدگاه وحی و بطرزی جالب توسط متصدی کتابخانه مدرسه چهلستون طبع گردیده است.

نشر این کتاب خدمتی بسیار ارزنده است بمالم اسلام و موجب خواهد شد که انگلیسی زبانان بهتر و بیشتر بتوانند از تعالیم عالیه اسلام بهره ورشوند و محاسن آن وقوف یابند.

توفیق خدمت برای ناشر محترم این اثر آرزو داریم.